

बसाइँ उपन्यासमा नीतिपरक वक्रता

केशवराज पोखरेल

सहप्राध्यापक, नेपाली शिक्षा विभाग, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, त्रिबि
इमेल : krpokharel@hotmail.com

लेखसार

पौरस्य काव्यचिन्तक कुन्तकद्वारा प्रवर्तित नीतिपरक वस्तुवक्रताको उपयोग गरी लीलबहादुर क्षेत्रीद्वारा रचित *बसाइँ* उपन्यासको प्रायोगिक अध्ययनमा केन्द्रित यस आलेखमा सर्वप्रथम नीतिपरक वस्तुवक्रताको सैद्धान्तिक पर्याधार निर्माण गरी तदनुकूल ईश्वर, धनसम्पत्ति, पश्चात्ताप, मानवता, पुनर्जन्म र परलोक, धर्मसंस्कृतिका उपकरणअनुसार शोध्य कृतिबाट सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ। यसमा ईश्वर वा विधाता जे भए पनि मानिस उसकै संयोगवियोग वा खटनपटनको चर्चामा ईश्वरप्रतिको आस्था, सोझा गरिब किसानलाई फसाई सम्पत्ति हडपन खोज्ने नन्दे ढकाल र बैदार बुढाका कार्यमा सम्पत्तिप्रतिको मोह, जानेर वा नजानेर विगतमा गरिएका कार्य र त्यसका परिणामबाट भुमा, मैना, धने आदिका कथनमा पश्चात्ताप, मोटेकार्कीले धनेप्रति देखाएको उदारता र गाउँघरमा गरेको सहयोग तथा तेर्सै लामिछानेले धनेप्रति देखाएको सहानुभूतिमा मानवता, पूर्वजन्मका कारण यस जन्ममा गरिबहरूको अवस्था पशुतुल्य रहेको तथा सामन्तहरू आनन्ददायी भवनमा रहेको अभिव्यक्तिमा पूर्वजन्म तथा बैदार बुढाको धार्मिक आस्था तथा धामीभाँक्रीको फारफुकजस्ता धर्मसंस्कृतिको चित्रणमा नीतिपरक वस्तुवक्रताको प्रयोग पाइन्छ। तसर्थ विवेच्य कृति नीतिपरक वस्तुसौन्दर्यका दृष्टिले उत्कृष्ट रहेको पुष्टि हुन्छ।

शब्दकुञ्जी : नीतिपरकता - पुरुषार्थ चतुष्टय - लोकव्यवहार - वस्तुवक्रता - वाक्यशृङ्खला।

विषयपरिचय

प्रस्तुत आलेख लीलबहादुर क्षेत्रीको *बसाइँ* उपन्यासमा प्रयुक्त नीतिपरक वस्तुवक्रतासँग सम्बन्धित छ। यस अध्ययनका विवेचनीय पक्ष *बसाइँ* उपन्यास र त्यसको विश्लेषणमा उपयोग गरिने नीतिपरक वस्तुवक्रताका प्रायोगिक पक्ष हुन्। लीलबहादुर क्षेत्री (वि.सं. १९८९-२०६७) आधुनिक नेपाली उपन्यासको सामाजिक यथार्थवादी धाराका उपन्यासकार हुन्। प्रवासमा जन्मेर पनि उनले नेपाली साहित्यका कथा, उपन्यास, नाटकलगायत विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन्। उनका आजसम्म *बसाइँ* (२०१४),

222 बसाई उपन्यासमा नीतिपरक वक्रता

अतृप्त (२०२६) र ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ (२०४३) उपन्यासहरू प्रकाशित छन् । बसाई उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी धाराको कृति हो । यसमा आर्थिक शोषण र सामाजिक कारणले बसाई सर्न बाध्य भएका मानिसको भित्री वेदना र रहस्यको उद्घाटन गरिएको छ । यस उपन्यासको प्राज्ञिक अध्ययन नीतिपरक वक्रताका आधारमा पनि गर्न सकिन्छ । तसर्थ यो अध्ययन बसाई उपन्यासमा प्रयुक्त नीतिपरक वस्तुवक्रताजन्य सौन्दर्यसँग सम्बद्ध छ ।

संस्कृत काव्यशास्त्रीय परम्परामा वक्रोक्तिसिद्धान्तका प्रवर्तक इसाको दसौं शताब्दीका आचार्य कुन्तक हुन् । वक्रोक्तिसिद्धान्तमा वर्णदेखि प्रबन्ध तहसम्मका सम्पूर्ण अवयवको सौन्दर्यपूर्ण मूल्याङ्कन गर्ने ढाँचा दिइएको छ । यसका वर्णविन्यास वक्रता, पदपूर्वार्द्ध वक्रता, पदपरार्द्ध वक्रता, वाक्यवक्रता, प्रकरणवक्रता र प्रबन्धवक्रता गरी छोटो भेद छन् । यीमध्येको तेस्रो भेद वाक्यवक्रता वर्ण्य पदार्थ (वस्तु)को चित्रणमा पाइने सौन्दर्यसँग सम्बद्ध छ । यसका सहजा-आहार्य, चेतन-अचेतन, रसभावपरक र नीतिपरक/व्यवहारपरक उपकरण छन् । यीमध्ये नीतिपरक वस्तुवक्रतामा पुरुषार्थ चतुष्टयप्राप्तिका कारक बनेका नैतिक वा व्यावहारिक पक्षको चर्चा गरिएको हुन्छ । यसैका आधारमा बसाई उपन्यासमा नीतिपरक वक्रताका सौन्दर्यको खोजी गर्नु प्राज्ञिक कार्य हो । तसर्थ यो अध्ययन उक्त उपन्यासमा अभिव्यक्त नीतिपरक वस्तुवक्रताको निरूपणमा मात्र केन्द्रित छ ।

समस्याकथन र उद्देश्य निर्धारण

कृति अध्ययनका आधार अनेक हुन सक्छन् । संस्कृत साहित्यसिद्धान्तका ध्वनि, रस, अलङ्कार, औचित्य आदिका आधारमा पनि जुनसुकै कृतिको अध्ययन गर्न सकिन्छ । यहाँ नीतिपरक वस्तुवक्रताका आधारमा बसाई उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ । यसका लागि उक्त उपन्यासमा नीतिपरक वस्तुवक्रताका केकस्ता विशेषता पाइन्छन् भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासालाई मूल समस्या बनाई त्यसै समस्याको समाधानमा यो आलेख केन्द्रित छ ।

अध्ययनको औचित्य

नीतिपरक वस्तुवक्रताका आधारमा कृतिविश्लेषणको ढाँचा बनाई बसाई उपन्यासको प्राज्ञिक विश्लेषण गरिएकाले यस अध्ययनको औचित्य स्वतः पुष्टि भएको छ । यसबाट प्रस्तुत कृतिमा भेटिने नीतिपरक वस्तुवक्रतासम्बद्ध ज्ञानमाथि वस्तुगत रूपमा मौलिक ढङ्गले प्रकाश पारिएको छ । त्यसैले यो अध्ययन महत्त्वपूर्ण बनेको छ । चयन गरिएको विषय र त्यसबाट प्राप्त हुने ज्ञान सम्बद्ध विषयका जिज्ञासु, अध्येता, शोधार्थी एवम् पठनपाठनमा संलग्न व्यक्तिहरूका लागि समेत उपयोगी भएकाले यो अध्ययन औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत आलेखमा उपयोग गरिएको अध्ययन विधिलाई सामग्री सङ्कलन विधि र अध्ययनको सैद्धान्तिक पर्याधार गरी छुट्टाछुट्टै उपशीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत अध्ययनसँग सम्बद्ध मुख्य सामग्री लीलबहादुर क्षेत्रीद्वारा रचित *बसाइँ* उपन्यास हो । उक्त कृतिको सूक्ष्म पठन गरी यस आलेखका निम्ति प्राथमिक स्रोतको सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । त्यस्तै द्वितीयक स्रोतको सामग्री नेपाली साहित्यमा गरिएका अध्ययन र अनुसन्धानबाट लिइएको छ । यी दुबै प्रकारका सामग्री पुस्तकालयमा पाइने भएकाले यो अध्ययन पुस्तकालयीय कार्यमा आधारित छ ।

अध्ययनको सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत अध्ययनमा उठाइएका समस्याको प्राज्ञिक समाधानका लागि कुन्तकद्वारा रचित *वक्रोक्तिजीवितम्* ग्रन्थको वाक्यवक्रता र त्यससँग सम्बद्ध तृतीय उन्मेषका कारिका र तिनका वृत्तिमा उल्लेख गरिएका स्वरूपबाट नीतिपरक वस्तुवक्रताको सैद्धान्तिक पर्याधार निर्माण गरिएको छ । वाक्यवक्रतालाई अर्थवक्रता वा वस्तुवक्रता पनि भनिन्छ । वाक्यात्मक तहमा वर्णनीय वस्तुको रमणीय एवम् मनोहारी ढङ्गले वर्णन गर्दा उत्पन्न हुने सौन्दर्यलाई वाक्यवक्रता भनिन्छ (कुन्तक, २०१२, पृ. २९३) । यसले वस्तुको स्वभावभन्दा सुन्दर रूपमा विशिष्ट शब्दद्वारा गरिने वर्णनलाई जनाउँछ । यसका सहजा, आहार्य, चेतन, अचेतन, रस र नीतिपरकजस्ता भेद देखापर्छन् । सहजा वस्तुवक्रतामा प्राकृत विषयवस्तु तथा आहार्य वस्तुवक्रतामा उत्पाद्य विषयवस्तुको वर्णन आलङ्कारिक शैलीमा गरिन्छ । चेतन वस्तुवक्रतामा सजीव प्राणीको स्वभाव तथा अचेतन वस्तुवक्रतामा रसभावोद्दीपक निर्जीव वस्तुको वर्णन हुने गर्छ (कुन्तक, २०१२, पृ. ३२२-३३३) । यस आधारमा काव्यका स्वरूप स्वभावप्रधान र रसप्रधान गरी दुई किसिमका हुन्छन् । काव्यकृतिको सिर्जना पुरुषार्थ चतुष्टय प्राप्तिका लागि गरिन्छ । उक्त विषय प्राप्तिका लागि गरिने क्रियाकलापबाट नीतिपरक वस्तुवक्रता निर्धारित हुन्छ (कुन्तक, २०१२, पृ. ३३५) । काव्यकृतिमा यसको सम्बन्ध धर्म, अर्थ, काम र मोक्षसँग रहन्छ । यहाँ धर्मले कर्तव्यपालनासँग, अर्थले जीविकोपार्जनका उपायसँग, कामले कार्यसम्पादनजन्य सुख वा आनन्दसँग तथा मोक्षले आध्यात्मिक ज्ञान, मुक्ति वा मानसिक सन्तुष्टिसँग सम्बन्ध राख्छ । यही लोककल्याणकारी काम, जीविकोपार्जनका उपाय, कार्यसम्पादनजन्य सन्तुष्टि, आध्यात्मिक ज्ञानजस्ता ईश्वर, धनसम्पत्ति, पश्चात्ताप, मानवता, धर्मव्यवहार, समाजव्यवहार, जन्मपुनर्जन्म, नैतिक उपदेश, लौकिक व्यवहारज्ञानका विषयको

224 बसाई उपन्यासमा नीतिपरक वक्रता

वर्णन नीतिपरक वस्तुवक्रतामा हुन्छ । यिनै विभिन्न पक्षका आधारमा प्रतिमान बनाई तदनुकूल सङ्कलित तथ्यलाई विभिन्न शीर्षकमा अध्ययन गरिएको छ ।

बसाई उपन्यासमा नीतिपरक वक्रताको विश्लेषण

यहाँ नीतिपरक वस्तुवक्रताको सैद्धान्तिक जानकारी दिई त्यसपछि कृतिविश्लेषणको आवश्यक ढाँचा बनाइएको छ । सोही ढाँचाका आधारमा बसाई उपन्यासबाट ईश्वर, धनसम्पत्ति, पश्चात्ताप, मानवता, पुनर्जन्म र परलोक, समाजव्यवहार तथा व्यवहारसँग सम्बद्ध आवश्यक उदाहरण खोजी तिनको व्याख्या एवम् विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

ईश्वर

ईश्वर जीवनजगत्को मालिक हो । यसले सम्पूर्ण विश्वब्रह्माण्ड वा सृष्टिलाई बनाउने, बिगार्ने, नियन्त्रण गर्ने कार्य गर्छ (गिरी, २०५५, पृ. १३२) । अदृश्य, अगोचर, अलौकिक शक्तिसम्पन्न, सर्वव्यापी त्यस्तो ईश्वरलाई व्यवहारमा भाग्य, विधि, विधाता, प्रारब्धको संज्ञा दिइन्छ । उक्त विषयवस्तुलाई साहित्यिक कृतिमा वक्रतापूर्ण शैलीमा प्रस्तुत गर्दा त्यसबाट उत्पन्न हुने सौन्दर्यलाई नीतिपरक वस्तुवक्रता भनिन्छ । बसाई उपन्यासमा ईश्वर वा प्रारब्धसँग सम्बद्ध उदाहरणमा विद्यमान नीतिपरक वस्तुवक्रताको सौन्दर्यलाई यसप्रकार देखाइएको छ :

१. भगवान् सर्वव्यापी छन् भन्ने कुरामा त्यत्तिकै सत्यता छ, जति सूर्यको अस्तित्व हुनुमा छ । मानिसको प्रत्येक गतिविधिमा ईश्वरको दृष्टि रहन्छ । जब अन्याय र अत्याचारले सीमा पार गर्छ र साँचो सहायताको आवश्यकता भुक्तभोगीहरूलाई हुन्छ तब कुनै न कुनै रूपमा ईश्वरको सहायता अवश्य पुग्छ । यो संयोगै थियो, मात्र संयोग । तर त्यस प्रकारको 'योग मिलाउनामा कसको हात थियो ? अवश्य पनि उही अदृश्य शक्तिको । आफ्नो समस्त शरीरलाई राँगेभिरबाट खसाउनै आँटेका बेला कुनै अज्ञात शक्तिले पछाडिबाट रोक्ता भुमा सपनाबाट बिउँभै भई । (पृ. ६२)
२. भगवान्ले बाटो लाएपछि एक थोक भई हाल्छ । आजबाट तिमीले केही सुर्ता लिनुपर्दैन । तिम्रो खसम साथैमा हुन्छ । (पृ. ६९)
३. के लाग्छ, कपालमा विधिले यस्तै लेखेपछि, रोएर के हुन्छ ? मैनालाई सान्त्वना दिने धने थियो । ... धनेलाई कसको सहारा थियो ? एकमात्र उसले आश गर्ने विधाता थिए । तर विधाता यसबेला कहीं पर बसी उसमाथि अट्टहास गरिरहेका थिए (पृ. ६९) ।

यी उदाहरणका वाक्यशृङ्खलामा ईश्वरसम्बन्धी विषयवस्तुको प्रस्तुतिमा नीतिपरक वस्तुवक्रताको सौन्दर्य देखिन्छ। यहाँ दिइएको पहिलो उदाहरणमा अनैतिक कार्य गर्ने रिक्टे मुड्लान गइसकेको पृष्ठभूमिमा भुमालाई मैनाले आक्रोशमा 'मर्नुसिबाय अरू बाटो छैन' भन्दै गाली गरेको पाइन्छ। नन्दका अनैतिक कार्यव्यवहारबाट भाउजूलाई रिस उठ्नु स्वाभाविक छ। छोरीजस्तै गरी हुर्काएकी नन्दले सामाजिक लाञ्छना लाग्ने कार्य गरेपछि रिसको भोकमा ऊ उत्तेजित हुन्छे। रिक्टेले दिएको धोका, बढ्दो पेट, आमासमानकी भाउजूको गाली र सम्भाव्य सामाजिक लाञ्छनाका कारण भुमा राँगेभिरबाट आत्महत्या गर्ने उद्देश्य अँगाली अरू सुतेपछि राति नै घरबाट निस्कन्छे। संयोगवश मोटेकाकी पनि खेतमा पानी लगाउने पालो परेकाले त्यतैतिर गएको हुन्छ। कुनै अपरिचित व्यक्ति मध्यरातमा राँगेभिरतिर हिंडेको देखेपछि ऊ पनि चियो गर्दै पछिपछि लाग्छ। भुमाले आफ्नो सम्पूर्ण शरीर राँगेभिरबाट खसाउन खोज्दा कार्कीले उसका दुवै हात समाउँछ, र बचाउँछ। आत्महत्या गर्न हिंडेकी भुमालाई जोगाउन अकस्मात् कार्कीको उपस्थितिको घटनामा दैवी शक्तिकै चमत्कार प्रतिविम्बित हुन्छ। ईश्वर सर्वव्यापी र अन्तर्यामी पनि भएकाले त्यसको सत्यता सूर्यको अस्तित्वजस्तै अटल रहेको विश्वास हुन्छ। दोस्रो उदाहरणमा पनि मोटेकाकीले गर्भसहित भुमाको जिम्मा लिई राति नै अन्यत्र कतै जाने कठोर निर्णयमा पनि ईश्वरीय शक्तिको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ। कहाँ जाने र के गर्ने भनेर जिज्ञासा राखेकी भुमालाई उसले सबै ईश्वरकै लीला भएकाले कुनै न कुनै उपाय निस्कने बताएको छ। तेस्रो उदाहरणमा नन्दे ढकालजस्ता सामान्तका थिचोमिचोमा परी सम्पूर्ण पैत्रिक थलो छोडेर हिंड्न परेपछि धनेले रोइरहेकी मैनालाई विधिले कपालमा यस्तै लेखेको रहेछ, भनेर सम्झाएको छ भने उसलाई सम्झाउने कुनै पनि मानिस नभएकाले समाख्याताले सबैले आशा गर्ने आस्थाको केन्द्र विधाता पनि धनेका लागि असहयोगी, मूकदर्शक र अट्टहास गर्ने खालको भएको प्रतिक्रिया दिएको छ। यसरी ईश्वर/भगवान्/ विधि/विधाता/प्रारब्ध जे भने पनि मानिस उसकै खटनपटनमा चलनुपर्छ भन्ने कथ्य प्रकट भएबाट प्रस्तुत वाक्यशृङ्खलामा नीतिपरक वस्तुवक्रताको सौन्दर्य भल्किएको छ।

धनसम्पत्ति

धन जीवननिर्वाहका लागि नभई नहुने मूल्यवान् पदार्थ हो। कसैको निजी अधिकारमा रहेको चल वा अचल धनदौलतलाई सम्पत्ति भनिन्छ। धनसम्पत्तिले भने जग्गाजमिन, रुपियाँ, सुन, चाँदी आदि पदार्थलाई जनाउँछ (शर्मा, २०७३, पृ. १६५)। साहित्यिक कृतिमा धनसम्पत्तिप्रतिको मानवीय आकर्षण र त्यसको आवश्यकताबारे पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ। त्यस्तो वस्तुप्रस्तुतिबाट साहित्यमा भेटिने सौन्दर्यलाई नीतिपरक वक्रता भनिन्छ। *वसाइँ*

उपन्यासमा धनसम्पत्तिप्रतिको आकर्षण र त्यसप्रति राखिएका मोहसँग सम्बद्ध उदाहरणमा अन्तर्निहित नीतिपरक वस्तुवक्रताको सौन्दर्यलाई तल दिइएको छ :

१. छिमेकमा गरीब –दुःखीहरूले माना–मुठी पैचो लगेको उठाउनमा हमेशा सतर्क रहन्थे । ठेकामा परेर कसैले १–२ रूपैयाँ ऋण लिएको ब्याज कस्त उनी बिसिँदैनथे । आसामीसित अति चर्को ब्याज लिनु उनको मिहिनेतको कमाइ हुन्थ्यो । (पृ. ३–४)
२. नन्दे त यही चाहन्थ्यो कि धने बसाइँ सरोस् । अनि त्यो खायल उसको हात परोस् उसको एउटा भानिजलाई राख्न खायलको आवश्यकता उसलाई भइ नै रहेको थियो । भन्यो –‘खायलको मोल गर्ने हो भने भोलि आइज । भोलि म सबैलाई भेला गर्छु अनि भोलि नै लेखा पढी गरी उब्रेको पैसा पाउँछु ।’ (पृ. ६७)

उपर्युक्त उदाहरणका वाक्यशृङ्खलामा धनसम्पत्तिप्रतिको आकर्षण र मोहसँग सम्बद्ध नीतिपरक वक्रताको चित्रण गरिएको छ । यहाँ दिइएको पहिलो उदाहरणमा बैदार बुढा गरिबहरूलाई धितो राखेर ऋण दिने, ऋण दिएवापत आसामीसित चर्को ब्याज लिने, गरिबदुःखीले लगेको ऐँचोपैचो उठाउन मरिमेट्ने, तोकिएको भाकामा कसैले सावाँब्याज बुभाउन नसके त्यस्ता व्यक्तिको घरजग्गा हडप्ने कार्यमा सक्रिय रहेको छ । यसबाट ऊ गरिबहरूलाई शोषण गरी धनसम्पत्ति जोड्ने कार्यमा संलग्न छ र त्यस्तो कार्यलाई उसले मिहिनेतको कमाइ ठानेको छ । वस्तुतः धर्मका आडमा मुखमा रामराम बगलीमा छुराजस्तो व्यवहारले बैदार बुढाको दृष्टिकोण जसरी भए पनि धनसम्पत्ति आर्जनमै केन्द्रित भएको पुष्टि हुन्छ । दोस्रो उदाहरणमा पनि गरिब निमुखाहरूको श्रीसम्पत्ति हडपी उनीहरूलाई अन्यत्र बसाइँ सर्न बाध्य तुल्याउने नन्दे ढकालको सामन्ती संस्कारसँग सम्बद्ध मनोदशा केलाइन्छ । यहाँ धनेलाई खेती गर्ने खर्चसहित खेत अधियाँ गर्न दिँदा ऊ सहयोगी जस्तो देखिए पनि धनेले रोपन आँटेको खेतको ब्याडमा भैसी चराउन लगाउने कुकार्यका विरुद्ध पीडितका पक्षमा अवाक् रहँदा उसमा पुत्रमोह रहेको पाइन्छ । बरु, गाउँका भलाद्मी बोलाई ऊ उल्टै गाभिनी भैसी कुटेको आरोपमा धनेको जायजेथा आफ्नो नाममा तमसुक गराउँदा आत्मगौरव अनुभव गर्छ । यसैबिच ऋण तिर्ने कुनै भरपर्दो आधार नभेटाएपछि धने भाकाभन्दा पहिले नै साहुका शरणमा पर्छ र हिसाबकिताब गरी बचेखुचेको केही धनसम्पत्ति पाउने अपेक्षा राख्छ । भान्जाका लागि एउटा खायल चाहिएको भन्दै नन्देले पञ्चहरू बोलाई धनेको सम्पूर्ण जायजेथा आफ्नो नाममा बनाउँछ र उसलाई दया गरेजस्तो गरी दुई महिनाको ब्याज मिनाहाको स्वाड रन्छ । यसरी सोभा गरिब किसानलाई फसाई सम्पत्ति हडप्न खोज्ने बैदार बुढा र नन्दे ढकालका कार्यबाट समाजमा जसरी भए पनि धनसम्पत्ति कमाउने तृष्णा

देखिएकाले प्रस्तुत वाक्यशृङ्खलाबाट *बसाइँ* उपन्यासमा नीतिपरक वस्तुवक्रताको सौन्दर्य रहेको देखिन्छ ।

पश्चात्ताप

विगतमा गरिएका पाप वा अपराध कार्यबाट हुने मानसिक खेद नै पश्चात्ताप हो । बितेको समयमा जानेर वा नजानेर गरेका अधम, कुकर्मका कारण उत्पन्न मानसिक तनावबाट मुक्ति पाउनका लागि गरिने कुनै पनि क्षतिपूरक कार्यलाई पश्चात्ताप भनिन्छ । यहाँनेर पश्चात्तापको अर्थ कुनै अपराध कार्य र त्यस्तो कार्य गर्ने इच्छा, चाहना र त्यस कार्यले भरिएको चित्तलाई प्रशोधन गर्ने कार्य भन्ने बुझिन्छ (शर्मा, २०७३, पृ. १६६) । लोकव्यवहारमा व्यक्ति जानेर वा नजानेर विभिन्न प्रकृतिका पापकर्म गर्छ । त्यस्ता पापकर्मको परिणाम प्रत्युत्पादक भएको विषयलाई साहित्यिक कृतिमा वक्रतापूर्ण ढङ्गले गरिने चित्रण पनि नीतिपरक वस्तुवक्रतामै पर्छ । *बसाइँ* उपन्यासमा ज्ञात वा अज्ञात विगतका कार्य र त्यसप्रति पश्चात्तापका उदाहरणमा चित्रित नीतिपरक वस्तुवक्रताको सौन्दर्यलाई यसप्रकार देखाइएको छ :

१. रिस र दुःखको आवेशमा धनेले पशुप्रतिको आफ्नो प्रेम पनि भुलिसकेको थियो । केही छिनपछि मात्र उसलाई पश्चात्ताप भयो, उसले नाहकमा भैसीलाई हिकार्यो, दोष भैसीको थिएन । (पृ. ४१)
२. पश्चात्तापको अग्निमा डढ्दै भारी हृदय लिएर भुमा उठी । कुमारी कन्यालाई कुमारी स्थानमा अटल पारि राख्ने 'कन्याभाव'लाई गुमाउनुपर्दा आज उसकै आँखाले पनि उसलाई हेय दृष्टिले हेरिरहेको थियो । अधिसम्म निर्धक्क समाजसित भिडिने साहस राख्थी, तर अहिले आफ्नै दृष्टिमा ऊ धेरै तल खसेकी थिई । (पृ. ५२)
३. मैनाको आँखामा दिनभरि आँसु अडिएन । हिजो आफूले गरेको गालीमाथि उसलाई पश्चात्ताप भयो । तर धने भित्रभित्रै जलेको थियो । बाहिर चेहरा हेरेर उसको मनको भाव स्पष्ट भल्कने थियो । सारा दिन घरै बसेर बितायो, बाहिर कतै निस्केन । (पृ. ६१)

यी उदाहरणका वाक्यशृङ्खलामा पश्चात्तापसँग सम्बद्ध नीतिपरक वस्तुवक्रताको सौन्दर्य रहेको देखिन्छ । यहाँ दिइएको पहिलो उदाहरणमा नन्दे ढकालका छोराको निर्देशनमा सानेले गाभिनी भैसी ब्याडमा छोडिदिएको हुन्छ । रोपाइँका दिन गरिएको त्यस कुकर्मबाट धने बस्नेत आफूलाई समाल्न सक्तैन र कोदालाका पासाले भैसी चुट्न थाल्छ । रिस र

228 बसाईं उपन्यासमा नीतिपरक वक्रता

दुःखको आवेगमा ऊ पशुप्रेम बिर्सी दानवीय कार्य गर्छ। वस्तुतः त्यस्तो कुकर्ममा साहुपुत्रको दोष छ। निरीह प्राणी भैंसीको कुनै दोष छैन। रिसको आवेग मत्थर भएपछि धनेले गरेको पश्चात्तापमा नीतिपरक वस्तुसौन्दर्य देखिन्छ। दोस्रो उदाहरणमा रिक्टेको जालभेल र मुड्लानको रङ्गीन सपनामा फसी भुमा कौमार्य लुटाउन पुग्छे। कन्याभाव गुमेपछि उसकाका मनमा देखिएका छटपटीमा पश्चात्तापका रेखाचित्रको कलात्मकता पाइन्छ। तेस्रो उदाहरणमा भाउजूले आवेगमा आई 'मनूसिवाय अरू बाटो छैन' भनेर गाली गरेपछि अवैध गर्भ धारण गरेकी भुमा सोही दिन राति घरबाट भाग्छे। भोलिपल्ट नन्द घरमा नभएपछि हिजो गरेको गालीको विषय सम्झी मैना पश्चात्ताप गर्छे भने गरिबीले थिचिएको धनेका अनुहारमा पनि बहिनीको बिहे गर्न नसक्दाको दैन्य सल्ललाउन थाल्छ। यसरी जानेर वा नजानेर विगतमा गरिएका कार्य र त्यसका परिणामबाट भुमा, मैना, धनेका कथनशृङ्खलामा देखिएको पश्चात्तापबाट प्रस्तुत कृतिमा नीतिपरक वस्तुवक्रताको सौन्दर्य भल्किएको छ।

मानवता

मानवता भनेको मानवबाट निःसृत हुने शाश्वत् प्रवृत्ति हो। समाजमा मान्छेलाई मान्छेकै खाँचो पर्छ। अहिंसा, सत्य, सेवा, शान्ति, दया, माया, प्रेम, त्याग, करुणा सहिष्णुता, समदृष्टि आदि मानवीय गुण हुन्। यस्ता गुणले मानिस भित्रका दानवीय प्रवृत्तिको निराकरण गरी स्वच्छ, शान्त, स्निग्धजस्ता प्रवृत्तिलाई सक्रिय तुल्याउँछ। मानवता विश्वको सञ्जीवनी तथा स्वच्छ, सुन्दर समाज निर्माणको सपना हो (शर्मा, २०५७, पृ. १९)। साहित्यिक कृतिका चरित्रमा देखापर्ने असल गुणको पहिचानसँग सम्बद्ध विषयको चर्चा नीतिपरक वस्तुवक्रतामा पाइन्छ। बसाईं उपन्यासमा विद्यमान चरित्रका दया, माया, प्रेमजस्ता मानवीय गुण तलका उदाहरणमा चित्रण गरिएको छ :

१. 'तेरो पेवाको खसी कसरी बेच्नु, कति गरे गोडादुएक पाठा पालेकी छस्, तिनैमा पनि मासिदिएर के गर्नु ? आफूले थपिदिनचाहिँ त्यत्तिकै हुन आँट्यो !' 'कस्तो पेवा ? कोबाट लुकाएर पेवा ? मेरो न देउरानी, न जेठानी। आफ्ना खसम, छोरोबाट छुट्ट्याएर पेवा हुन्छ ?' (पृ.१७)
२. गाउँघरमा, स्त्रीसमाजमा ऊ (कार्की) साह्रै प्रिय थियो। आइमाईसित लागेर कुट्न सघाउनु, गुन्डीको तान लगाइदिनु, तिहुन केलाइदिनु आदि काममा साह्रै दिलचस्पी राख्थ्यो ! (पृ. २०)
३. 'आ ... धन्दा नमान, ढकाल्नी बूढीलाई म जसरी पनि मनाम्ला र भएन ? तिमी वैशाख लाग्दै बीउ राख्न बेसी भर्ने चाँजो मात्र मिलाऊन, गोरु र खेत दिलाउने जिम्मा मेरो भो !' (पृ. ३३)

४. 'त्यो (पैसा) केटाकेटीलाई बाटामा खाजा किनिदिनु हाउ भाइ, मलाई पढैन । हाम्रो पनि त्यही दशा त हो नि, जिलो उठ्न कति बेर लाग्छ र ? दुई-चार सय रुपियाँले सगाउन सकेको भए आज तिमीले बाउ (ब)राज्यको थलो छाड्नु पर्ने थिएन नि, तर के लाग्दो र'छ र ।' (पृ. ६८)

उपर्युक्त उदाहरणका वाक्यशृङ्खलामा पारस्परिक सहयोग र सहानुभूतिमा दया, माया, प्रेम वा मानवता रहेको अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ दिइएको पहिलो उद्गार धने र उसकी श्रीमती मैनाको संवादात्मक कथनसँग सम्बद्ध छ । दसैतिहारजस्ता चाडपर्वमा मिठो खाने र राम्रो लाउने चाहना सबै नेपालीको हुन्छ । गरिबीबाट हतुहैरान परेको लोग्नेलाई आइपुगेको दसैँमा मैनाले आफूलाई नभए पनि नन्दलाई केही कपडाको जोहो गर्न सल्लाह दिन्छे, र त्यसका निमित्त उसले आफ्नो पेवाका रूपमा रहेको खसी बेचेर भए पनि घरव्यवहार चलाउन भन्छे । आफूले थपिदिन केही नसकेको र उल्टै श्रीमतीको पेवा बेचेर घरव्यवहार चलाउन पर्दा धनेलाई ग्लानि हुन्छ । देउरानी र जेठानी कोही नभएका, छोरो, लोग्ने र छोरीजस्तै नन्द परिवारमा रहेकाले आर्थिक समस्यामा परेको लोग्नेलाई घरव्यवहार चलाउन मैनाद्वारा देखाइएको उदारता र सहयोगको वस्तुवर्णनमा मानवता रहेको छ । दोस्रो र तेस्रो उदाहरणमा पनि मोटेकार्कीले देखाएको सहयोग र उपकारका घटनामा पनि मानवतावादी भाव देखापर्छ । कार्की समाजका सबै सदस्यलाई सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने आदर्श विचार बोकेको चरित्र हो । गाउँसमाजमा कुटन सघाउनु, गुन्डीको तान लगाइदिनु, तिहुन केलाइदिनु आदि काममा साह्रै दिलचस्पी राख्ने भएकाले महिलाहरूबिच ऊ निकै लोकप्रिय छ । उसले 'ढकाली बूढीलाई म जसरी पनि मनाम्ला' र 'वैशाख लाग्दै बीउ राख्न बेसी भर्ने चाँजो मात्र मिलाऊन, गोरु र खेत दिलाउने जिम्मा मेरो भो' भनेर धने बस्नेतलाई दिएको आश्वासन कार्यान्वयन गरेकाले त्यस घटनामा उसको सहयोगी भावना स्पष्ट देखिन्छ । चौथो उदाहरणमा जग्गाजमिन साहुले हडपेपछि घरबारबिहीन धनेले आफूले तिर्नुपर्ने पाँच रुपियाँ पटुकाको गाँठो फुकाई तेर्सै लामिछानेलाई दिन्छ । लामिछाने पनि धनेजस्तै निम्नवर्गीय सदस्य हो । उसले आँखाबाट आँसु फाँदै धनेले दिएको उक्त रुपैयाँ लिन मान्दैन र बाटामा केटाकेटीलाई खाजा किनिदेऊ भन्दै फिर्ता दिन्छ । आफू पनि गरिब भएकाले कहिले उठिबास लाग्ने हो भन्दै उसले आपत् परेका बेला धनेलाई सहयोग गर्न नपाएकामा चिन्ता गर्छ । यसरी मैनाले धनेप्रति देखाएको उदारता, मोटेकार्कीले गाउँघरमा गरेको सहयोग र लामिछानेले धनेप्रति देखाएको सहयोग र सहानुभूतिमा मानवता वा प्रेम प्रकट भएकाले प्रस्तुत वाक्यशृङ्खलाबाट पनि विवेच्य कृतिमा नीतिपरक वस्तुवक्रताको सौन्दर्य थपिएको छ ।

पुनर्जन्म र परलोक

जन्म हुनुअघिको स्थिति प्रारब्ध वा पूर्वजन्म हो । वर्तमानमा जीवले प्राप्त गर्ने परिणाम पूर्वजन्मको प्रतिफल मानिन्छ । कोही बलवान्, कोही निर्बल, कोही बुद्धिहीन, कोही बुद्धिमान्, कोही कुरूप, कोही रूपवान्, कोही दीर्घायु र कोही अल्पायु जोजो जेजे हुन्छन्, त्यसको कारण सबै अधिल्लो जन्मको परिणाम ठान्ने गरिन्छ । मृत्युपछि स्थूल शरीरको नाश हुन्छ अनि प्रारब्धको संस्कारसहित सूक्ष्म शरीरले पुनर्जन्म लिन्छ । भौतिक शरीर मर्दछ तर त्यसको कर्म मर्दैन । जीवले अधिल्लो जन्ममा गरेको कर्मअनुसारको फल यस जन्ममा र यस जन्ममा गरेका कामको प्रतिफल आगामी जन्ममा प्राप्त गर्ने विश्वास राखिन्छ (गिरी, २०५५, पृ. १३४) । साहित्यिक कृतिमा जन्म, पूर्वजन्म र पुनर्जन्मका घटनाप्रस्तुतिमा भेटिने सौन्दर्यलाई नीतिपरक वस्तुवक्रता भनिन्छ । बसाइँ उपन्यासमा पनि जन्म, पुनर्जन्म र परजन्मसम्बन्धी उदाहरणमा पाइने नीतिपरक वस्तुवक्रताको सौन्दर्यलाई तल दिइएको छ :

१. धनेका आँखा आँसुले टालिए । दौराको फेरले पुछ्छुतै पाटी छेवैमा बसेर भन्यो, 'जाऊ आमा, सुखसित जाऊ । तिम्रो आत्माले परत्रमा सुख पाओस् ।' पाडीले आज्ञा मानेभै गरी एकपल्ट जोरले खुट्टा फड्कारी दम तोड्यो । (पृ.५)
२. कुनै प्रश्नको समाधान हुँदैन । अनि त मनलाई सान्त्वना दिन ऊ भन्छे, 'शायद पूर्व जन्मको कमाइ भन्ने यही हो क्यार !' (पृ.४४)

यी उदाहरणका वाक्यशृङ्खलामा पुनर्जन्म र परजन्मसम्बन्धी नीतिपरक वस्तुवक्रतालाई कलात्मक रूपमा चित्रण गरिएको छ । पहिलो उदाहरणको वाक्यमा बैदार बूढा कहाँबाट हल गोरु धितो राखेर ल्याएको भैसी बिहानै दुहुन जाँदा पाडी खुट्टा पसारेर आसन्न मृत्युमा पुगेको छ । उसको बाँच्ने सम्भावना लगभग सकिएको ठानी धनेले रुँदै दौराको फेरले आँसु पुछ्छुदै यस जन्मको सम्पूर्ण जीवन भोग नगरी बाल्यकालमै मृत्युवरण गर्न तयार भएको पाडीलाई 'जाऊ ... सुखसित जाऊ । तिम्रो आत्माले परत्रमा सुख पाओस्' भनेका अभिव्यक्तिमा जन्मजन्मान्तरसम्बन्धी नीतिपरक वस्तुवक्रताको सौन्दर्य भल्किन्छ । दोस्रो उदाहरणमा पनि अधियाँ खेत कमाइ गर्न राखिएको धानको ब्याडमा नन्दे ढकालका छोराले गाभिनी भैसी छोडिदिँदा धनेलाई रिस उठ्छ । उसले रिसको भोकमा गाभिनी भैसी कुट्छ र त्यसको असरबाट भैसी मर्छ । नन्दे ढकालले पञ्चभलादमी जम्मा गरी धनेको घरबारी आफ्नो नाममा ल्याउने गरी तमसुक बनाउँछ । धनेका जीवनमा सडकटमाथि सडकट खप्टिँदै जान्छन् । कहीं कतैबाट पनि उम्किने आधार नपाएपछि उसकी श्रीमती मैना आफ्नो मनलाई सान्त्वना दिँदै 'शायद पूर्वजन्मको कमाइ भन्ने यही हो क्यार !' भन्न पुग्छे । यस कथनले पनि विगत जन्मका

कारण यस जन्ममा गरिबको अवस्था भन् पशुतुल्य बन्दै गएको तथा सामन्तहरूको जीवनशैली भन् कठोर र क्रूर हुँदै गएको देखिन्छ । यसरी पूर्वजन्मको कर्मका कारण यस जन्ममा सुखदुःख भोग्न परेको कथनसम्बद्ध वाक्यशृङ्खलामा देखिएकाले यसबाट विवेच्य उपन्यासमा नीतिपरक वस्तुवक्रताको सौन्दर्य रहेको पाइन्छ ।

धर्मसंस्कृति

व्यक्ति वा वस्तुमा सधैं रहिरहने मूल वृत्ति, प्रकृति, असल आचरण नै धर्म हो । त्यस्तै कुनै वर्ग, जाति, पद आदिका निमित्त निर्धारित कार्य वा व्यवहार, लोकको हित वा व्यवस्थाका लागि अँगालिने कर्मलाई पनि धर्म मानिन्छ । समाजमा आचारविचार, रहनसहन आदिका माध्यमले कुनै, राष्ट्र, समाज, जाति आदिको संस्कृतिलाई जनाउँछ (भट्टराई, २०७५, पृ. २९५) । धर्मसंस्कृतिप्रतिको मानवीय आकर्षण र त्यसको आवश्यकताको वस्तुचित्रण साहित्यिक कृतिमा गर्दा त्यसबाट उत्पन्न हुने सौन्दर्यलाई नीतिपरक वस्तुवक्रता भनिन्छ । बसाइँ उपन्यासमा धर्मसंस्कृतिप्रति आस्था राखिएका उदाहरणमा अन्तर्निहित सौन्दर्यलाई तल दिइएको छ :

१. बैदार बूढा थिए, कट्टर सनातनी, छूत-छातको खूबै ख्याल राख्थे । आफ्नो मान्छे बाहुनदेखि बाहेक कसैले पकाएको नखाने । सधैं मुखमा रामको नाम रहोस् भन्ने उद्देश्यले उनले आफ्नो थेंगो 'हरिरामको' राखेका थिए । बिहानको समय पूजापाठमै बित्थ्यो, ब्राह्मणहरूलाई बेलाबेलामा दक्षिणा दिन र भोजन गराउन उनी परम धर्म सम्बन्धे । (पृ. ३)
२. एकछिनपछि धामी आएर थालमा धेरैबेर अक्षता खेलाउनाको पश्चात् भन्यो, 'बनकाले भेट्टाएजस्तो छ, अलि घरका देउतालाई धूपधुवाँर गर्नु । म ऐले फारफुक गरिदिन्छु ।' (पृ. ४)

यी वाक्यशृङ्खलामा धर्म, आचार र नीतिविषयक वस्तुवक्रताको सौन्दर्य रहेको देखिन्छ । यहाँ दिइएको पहिलो उदाहरणमा भान्छे बाहुनबाहेक अरूले पकाएको नखाने, रामनाम जपियोस् भनेर 'हरिरामको' थेंगो राख्ने, बिहानको समय पूजापाठमै बिताउने, बेलाबेला ब्राह्मण भोजन गराउने र दक्षिणा पनि दिने कार्यबाट बैदार बूढाको धार्मिक आस्था र दैनन्दिनीको विषय संस्कृतिसँग सम्बद्ध छ । हिन्दू संस्कारमा प्रचलित पाठपूजा, दानदक्षिणा र खानपिनका धार्मिक विश्वास र मान्यता 'उनी परमधर्म सम्बन्धे' भन्ने अभिव्यक्ति वक्रतामय बनेको देखिन्छ । दोस्रो उदाहरणमा बैदार बूढाकहाँबाट ल्याएको भैसीको पाडी बिरामी भएपछि धने परम्परागत अन्धविश्वासमा परी कुनै भूतप्रेत आदिले छलेको ठानी धामीलाई बोलाउँछ । नेपाली समाजमा रोगव्याधि लाग्दा धामीभाँकी बोलाउने, अछेता

232 बसाईं उपन्यासमा नीतिपरक वक्रता

(आखत) हेर्न लगाउने र फुकफाक गर्न लगाउने प्रचलन रहेकै छ । त्यस्ता धामीभाँकीले लागोभागो, कुलकुलायन, देवीदेवता, भूतप्रेत, वायु जस्ता तत्त्व प्रतिकूल हुँदा रोगव्याधि लाग्ने बताउँछन् र उनीहरू त्यस्ता तत्त्वलाई धूपधुवाँर गर्दा रोगव्याधि निको हुने ठान्छन् । यहाँ पनि 'बनकाले भेट्टाएजस्तो छ, अलि घरका देउतालाई धूपधुवाँर गर्नु । म ऐले भ्रारफुक गरिदिन्छु' भनेको कथन धर्मसंस्कृति र अन्धविश्वाससँग सम्बद्ध भएकाले यसमा पनि वक्रता देखिन्छ । यसरी बैदार बूढाको धार्मिक आस्था र दैनन्दिनी, धामीभाँकीको भ्रारफुक तथा ग्रामीण समाजमा हुनेगरेका वैवाहिक कार्यसँग सम्बद्ध धर्मसंस्कृतिको चित्रणबाट प्रस्तुत कृतिका सम्बद्ध वाक्यशृङ्खलामा नीतिपरक वस्तुवक्रताको सौन्दर्य देखिएको छ ।

निष्कर्ष

लीलबहादुर क्षेत्रीद्वारा रचित बसाईं उपन्यासको अध्ययन पूर्वीय काव्यचिन्तक कुन्तकद्वारा प्रवर्तित नीतिपरक वस्तुवक्रताका आधारमा गरिएको छ । यहाँ ईश्वर, धनसम्पत्ति, पश्चात्ताप, मानवता, पुनर्जन्म र परलोक, धर्मसंस्कृतिका आवश्यक उद्गार लिई ती उद्गारको व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको छ । आत्महत्या गर्न आँटेकी भुमालाई जोगाउन अकस्मात् कार्कीको उपस्थिति दैवीलीला हो भने घरबार विहीन हुँदा पनि धनेका लागि आस्थाको केन्द्र विधाता असहयोगी, मूकदर्शक बनेको छ । धर्मका आडमा मुखमा रामराम बगलीमा छुराजस्तो व्यवहार गर्ने नन्दे ढकाल र बैदार बुढाहरू धर्म वा सहयोगका निहुँमा गरिब किसानलाई फसाई सम्पत्ति हडप्ने कार्यमा लागेका छन् । गाँभिनी भैसीप्रति दानवीय व्यवहार देखाएकामा धने, अघिल्लो दिन 'मर्नुसिवाय अरू बाटो छैन' भन्नु र राति नै भुमा भागेपछि मैना र धने छटपटिएका छन् । आर्थिक समस्यामा परेको लोग्नेलाई घरव्यवहार चलाउन मैनाद्वारा देखाइएको उदारता, मोटेकार्कीले धनेलाई नन्दे ढकालको खेत मिलाइदिन र गाउँघरमा उसले गरेको सहयोग तथा लामिछानेले धनेप्रति देखाएको सद्भाव र सहानुभूतिमा मानवतावादी भाव देखापछि । गरिब र पीडितको अवस्था र सामन्तको अवस्था फरक रहेको र त्यसको मुख्य कारण पूर्वजन्म नै ठानिएको छ । यहीं पूर्वजन्मका कारण धने थातवास विहीन भएको छ । बैदार बूढाको धार्मिक आस्था र दैनन्दिनी, धामीभाँकीको भ्रारफुक तथा ग्रामीण समाजमा हुनेगरेका वैवाहिक कार्यसँग सम्बद्ध धर्मसंस्कृतिको चित्रण पनि गरिएको छ । यसरी हेर्दा लीलबहादुर क्षेत्रीको बसाईं उपन्यासमा लोकव्यवहारका ईश्वर, धनसम्पत्ति, पश्चात्ताप, मानवता, पुनर्जन्म र परलोक, धर्मसंस्कृतिजस्ता विविध पक्षको चित्रण गरिएकाले नीतिपरक वक्रताको सौन्दर्य रहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, गङ्गाप्रसाद (२०७३), “तरुण तपसी नव्यकाव्यमा वक्रोक्ति”, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५०), *पूर्वीय समालोचना सिद्धान्त*, पाँचौँ संस्क., काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०३६), *पूर्वीय साहित्य-सिद्धान्त*, काठमाडौँ : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- उपाध्याय, बलदेव (२०२४), *भारतीय साहित्यशास्त्र* (भाग २), वाराणसी : नन्द किशोर एन्ड सन्स ।
- कुन्तक (सन् २०१२), *वक्रोक्तिजीवितम्* (व्याख्या. आचार्य विश्वेश्वर), दिल्ली : रामलाल पुरी ।
- क्षेत्री, लीलबहादुर (२०४७), *बसाइँ, बिसौँ* संस्क., काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- खनाल, श्यामप्रसाद (२०६८), “मृत्युञ्जय महाकाव्यको वक्रोक्तिवादी विवेचना”, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, दाङ ।
- गिरी, रामानन्द (२०५५), *जनक-दर्शन* (अनु. रामहरितिल्लिना), सानोठिमी: जनकशिक्षा सामग्री केन्द्र ।
- गुप्ता, सुधा (सन् १९९०), *वक्रोक्ति सिद्धान्त और हिन्दी कविता*, दिल्ली : राधा पब्लिकेसन हाउस ।
- त्रिपाठी, राममूर्ति (सन् २००९), *भारतीय काव्यविमर्श*, दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- नगेन्द्र (सन् १९७६), *भारतीय काव्यशास्त्र की भूमिका*, दिल्ली : नेसनल पब्लिसिंग हाउस ।
- भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (२०३१), *पूर्वीय काव्यसिद्धान्त*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- भट्टराई, धनपति (२०७५), “शाकुन्तल महाकाव्यमा वक्रोक्ति”, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।
- भामह (२०४२), *काव्यालङ्कार* (व्याख्या. देवेन्द्रनाथ शर्मा), पटना : विहार राष्ट्रभाषा परिषद् ।

234 बसाईं उपन्यासमा नीतिपरक वक्रता

विश्वनाथ (सन् १९७७), साहित्यदर्पण (व्याख्या. शालिग्राम शास्त्री), नवौं संस्क., दिल्ली :
मोतीलाल बनारसी दास ।

शर्मा, ऋषिराम (२०७०), नेपाली वक्रोक्ति परिचय, भक्तपुर : इन्दिरा अर्याल ।

शर्मा, ऋषिराम (२०७३), “गुरुप्रसाद मैनालीका कथामा वक्रता”, अप्रकाशित विद्यावारिधि
शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय,
कीर्तिपुर ।

शर्मा, गार्गी (२०५७), माधव घिमिरेका गीतिनाटकमा मानवता, काठमाडौं : नेपाली साहित्य
मन्दिर ।

शर्मा, रामानन्द (२०३९), भारतीय काव्यशास्त्र, दोस्रो संस्क., आगरा : विनोद पुस्तक
मन्दिर ।

सिग्दाल, सोमनाथ शर्मा (२०५८), साहित्य प्रदीप, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।